

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 736.311 «ХІ»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-1-7>**Олексій АРТЮХІН,***orcid.org/0009-0003-8257-1826*

аспірант

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) *feldmancollection@ukr.net***ТИПОЛОГІЯ РУСЬКОЇ КНЯЖОЇ БУЛЛИ ХІ СТ.**

Свинцеві відбитки печаток (молівдовули) є одним із найбільш інформативних видів джерел з історії середньовічної Руської землі. Печатки виступають як першорядні носії візуальної інформації, що є особливо важливо з огляду на припинення карбування руськими князями власної монети від 20-х рр. ХІ ст. У цей час в інших країнах інформативне навантаження бере на себе монета, як це бачимо на прикладі Візантії, у нашому ж випадку аналогічна інформація зберігається на княжих буллах, комплексне вивчення яких безсумнівно допоможе вирішити не одне складне питання руського (українського) Середньовіччя.

Упродовж ХІ ст. прослідковується наявність певної традиції використання Ярославом Володимировичем і його нащадками, печаток із зображенням погрудного тезоіменного святого на лицевій стороні та грецьким написом на зворотній. Ця традиція з часом змінюється. Ізяслав та Святослав починають використовувати індивідуальні типи печаток. На відміну від них Всеволод-Андрій незмінно користується батьківським типом булл.

На прикладі печаток великого князя Ярослава та його синів Ізяслава та Святослава спостерігається наявність спільних стилістичних особливостей, що простежуються в іконографії їхніх печаток. У першу чергу мова йде про зображення розетки, яка яскраво представлена на звороті печатки Ізяслава Ярославича. Окрім того, розетку можна побачити в орнаменталіці щитів св. Георгія з печатки Ярослава Володимировича, а також на кодексі св. Миколая на буллі Святослава Ярославича.

Таким чином, можемо констатувати, що зображення розетки виконувало роль династичного знаку, який, крім того, що мав спадковий характер, на деяких княжих печатках зображувався також в полі щита, що в загальних рисах відповідає геральдичним критеріям, відповідно до яких гербом вважалось вписане в щит певне стилізоване зображення, що зберігало стабільність у кількох поколіннях роду та передавалося у спадок.

Окреме місце серед руських печаток цього періоду займає молівдовул Ярополка-Петра Ізяславича з погрудним зображенням апостола Петра на лицевій стороні та поясним зображенням Ярополка, з атрибутами влади – списом та державою, на зворотній. З огляду на що можна припустити, що Ярополк вводить цей новий тип печатки після його інтронізації як короля русинів.

Ключові слова: молівдовул, сфрагістика, типологія, іконографія.

Oleksii ARTYUKHIN,*orcid.org/0009-0003-8257-1826*

PhD Student

National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine) *feldmancollection@ukr.net***TYPOLOGY OF RUS PRINCELY BULLAE OF THE 11TH CENTURY**

Lead seal impressions (bullae) are one of the most informative types of sources on the history of medieval Rus. Seals serve as primary carriers of visual information, which is particularly important considering that the Rus princes ceased minting their own coins in the 1020s. During this period, in other countries, coins bore the informational load, as seen in Byzantium. In our case, similar information is preserved on princely bullae, the comprehensive study of which will undoubtedly help solve many complex issues of Rus (Ukrainian) medieval history.

Throughout the 11th century, there is evidence of a certain tradition used by Yaroslav Volodymyrovych and his descendants, featuring seals with the image of a bust of the eponymous saint on the obverse and a Greek inscription on the reverse. This tradition changes over time. Iziaslav and Sviatoslav began using individual types of seals. In contrast, Vsevolod-Andrii consistently used his father's type of bullae.

Examining the seals of Grand Prince Yaroslav and his sons Iziaslav and Sviatoslav, common stylistic features can be observed, particularly in the iconography of their seals. Notably, the image of a rosette vividly represented on the reverse of Iziaslav Yaroslavych's seal can also be seen in the ornamentation of the shields of St. George on Yaroslav Volodymyrovych's seal and on the codex of St. Nicholas on Sviatoslav Yaroslavych's bulla.

Thus, it can be stated that the rosette served as a dynastic symbol. In addition to its hereditary nature, it was also depicted on some princely seals within the field of the shield, generally corresponding to heraldic criteria, according to which a coat of arms was considered a stylized image inscribed in a shield that maintained stability over several generations and was passed down as an inheritance.

A special place among Rus seals of this period is occupied by the bulla of Yaropolk-Petro Iziaslavych. It features a bust image of the Apostle Peter on the obverse and a waist-length image of Yaropolk, with attributes of power – a spear and an orb – on the reverse. This suggests that Yaropolk introduced this new type of seal after his enthronement as king of the Rus.

Key words: bulla, sphragistics, typology, iconography.

Постановка проблеми. Руські сфрагістичні пам'ятки доби високого Середньовіччя є важливим джерелом інформації, що дозволяє з'ясувати важливі аспекти функціонування Києво-Руської держави, оскільки саме князівські свинцеві булли (молівдовули) були одним із найбільш важливих засобів легітимізації володаря та візуальної репрезентації його влади (Гавриленко, 1977: 34).

Руські печатки XI ст. мали виразну іконографічну самотність, в якій відображено християнський характер Руської держави (Гавриленко, 2014: 147). На прикладі печаток великого князя Ярослава Володимировича та його нащадків ми маємо змогу прослідкувати еволюцію типів княжих булл протягом XI ст., з'ясувати особливості презентації княжої влади на сфрагістичних пам'ятках, простежити спільне та відмінне з тогочасною візантійською традицією.

Аналіз досліджень. Наша розвідка ґрунтується передусім на печатках, які зберігаються в Музеї Шереметьєвих, у якому зібрано найбільш репрезентативний сфрагістичний матеріал цього періоду. Для відповідного аналізу нами залучено найбільш характерні сфрагіси цієї доби: Ярослава Володимировича, Ізяслава Ярославича, Святослава Ярославича, Всеволода Ярославича та Ярополка Ізяславича. При опрацюванні печаток головно увагу звертаємо на іконографічні особливості та зміст написів на кожному сфрагісі.

Мета статті – дослідити типологію руських княжих булл XI століття, вивчити їх особливості, різновиди та функціональне значення у контексті політичної та соціальної історії Київської Русі. Стаття має на меті систематизувати існуючі знання про княжі булли цього періоду, визначити їхнє місце у системі влади та адміністрації, а також оцінити вплив цих документів на розвиток князівської влади і державності.

Виклад основного матеріалу. Відкриває цей перелік печатка великого князя Ярослава-Георгія Володимировича (Войтович, 2006: 256–270), датувати яку за палеографічними особливостями напису можна 20-ми рр. XI ст. На її лицевій стороні викарбувано погрудне зображення молодого, кучерявого, безбородого святого, який тримає на правому плечі спис, а в лівій руці щит, обрамлений крапковим обідком, в центрі якого простежується композиція пелюсток з крапкою, яка орнаментально нагадує розетку, голову святого оточує німб із крапок (Алфьоров, 2010: 30–32). Обабіч

стовпчастий напис грецькою мовою, що вказує на зображення святого великомученика Георгія:

Ο Ρ
Γ Γ
Є І
W

На зворотній стороні грецький напис у чотири рядки:

+ ΚΕΡΟ
ΤΩCΩΔΟ
ΓΕΩΡΓΙ
W

Лицева та зворотна сторони обрамлені обідком із крапок. Розміри печатки: загальний – 29x26 мм, штемпеля – 25 мм (Музей Шереметьєвих. МС-1114).

На печатці одного зі старших синів Ярослава – великого князя Ізяслава-Дмитра від третьої чверті XI ст. на лицевій стороні присутнє погрудне зображення молодого, кучерявого, безбородого святого, який тримає на правому плечі спис, а в лівій руці щит із крапковим орнаментом і пелюстками розетки в середині, навколо голови німб із крапок (Soloviev, 1970: 435–436). Обабіч стовпчастий напис, що вказує на зображення святого великомученика Дмитра:

Α Δ
Γ Τ
Ι Ι
Ο
С

На зворотній стороні розташовано подвійну восьмипелюсткову орнаментовану розетку з великою крапкою в центрі.

Лицева і зворотна сторони обрамлені обідком з крапок. Розміри печатки: загальний – 32x31 мм, штемпеля – 25 мм (Музей Шереметьєвих. МС-1191).

На його іншій печатці на лицевій стороні басимо подібне зображення святого воїна, із дещо відмінним написом (Алфьоров, 2012: 18–19):

О
А Δ
Г І
І М
О І
С Т
Р
І

Натомість на зворотні викарбувано поясне зображення Богоматері Оранти, навколо голови якої розташовано крапковий німб. З обох боків літери під титлами:

MP Oω

Лицева і зворотна сторони обрамлені обідком з крапок. Розміри печатки: загальний – 33x32 мм, штемпеля – 30 мм (Музей Шереметьєвих. МС-13).

Інший син Ярослава – великий князь Святослав-Миколай користувався у третій чверті XI ст. печаткою з зображенням на лицевій стороні поясної фігури св. Миколая Мирлікійського у святительських ризах, права рука якого піднесена у благословляючому жесті, у лівій руці святий тримає кодекс, що його прикрашено обідком із крапок, голову святого оточує німб із крапок. Обабіч стовпчастий напис:

О К
N O
І Л

На зворотній стороні відтворено грецький напис у п'ять рядків:

+ ΚΕΡΟ
ΗΘΕΙΤΩ
CΩΔΥΛΩ
ΝΙΚΟΛ
Ω

Напис прикрашено надрядковою рисою на початку, остання літера виділена з обох боків рисками. Лицева і зворотна сторони обрамлені обідком з крапок. Розміри печатки: загальний – 24x29 мм, штемпеля – 20 мм (Музей Шереметьєвих. МС-543).

Дещо інший зміст має наступна печатка Святослава Ярославича. На її лицевій стороні присутнє подібне зображення св. Миколая Мирлікійського, але значно повніший стовпчастий напис:

Ο Ν
Α Η
Γ Κ
Η Υ
Ε Λ
Α

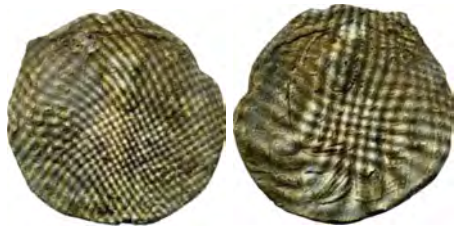

На зворотні викарбувано у повний зріст зображення князя в довгому вбранні та з княжою шапкою на голові. У правиці він тримає довгий двораменний хрест на складному підніжжі з елементами провітлого хреста, лівиця піднята і зігнута у лікті з відкритою долонею, над якою напис під титлом: CBA (1000 years, 2013: 33–34).

Лицева і зворотна сторони печатки обрамлені обідком з крапок. Розміри печатки: загальний – 40x37 мм, штемпеля на лицевій стороні – 32 мм, на звороті – 34x36 мм (Музей Шереметьєвих. МС-1019).

Наступним сфрагістичним типом є інша печатка Святослава Ярославича з зображенням на лицевій сторні св. Миколая Мирлікійського в супроводі стовпчастого напису:

Α Ν
Ο Η
Γ Η Κ Υ
Ε Λ
Α

Та з зображенням на звороті Ісуса Христа, який сидить на широкому декорованому крапками троні, з піднесеною в благословляючому жесті правою рукою, та кодексом у лівій руці. Навколо голови розташовано хрещатий німб. Обабіч літери під титлами:

IC XC

Лицева та зворотна сторони печатки обрамлені обідком із крапок. Розміри печатки: загальний – 33x34 мм, штемпеля – 30 мм (Музей Шереметьєвих. МС-541).

Найбільш незвичним є зображення на ще одній печатці великого князя Святослава. Її лицева сторона містить все те ж зображення тезоіменного святого, але цього разу із руським стовпчастим написом:

С	Н
В	И
Ъ	КО
Т	Л
К	А

В свою чергу на звороті відтворено кінну фігуру князя, в пластинчастому обладунку та під княжою шапкою, що прикрашена перлинами, в правиці вершника спис, що влучає в голову змія, що лежить під копитами коня. Згори, по колу розташовано напис:

СВАТОШЕ

Печатку обрамлено в потрійний обідок з крапок. Розміри печатки: загальний – 30x33 мм, штемпеля – 25 мм (Музей Шереметьєвих. МС-1012).

Молодший син Ярослава – Всеволод-Андрій уживав у цей час печатку з тезоіменним св. Андрієм на лицевій стороні. Погрудне зображення святого має бороду та довге волосся, його права рука піднесена у благословляючому жесті, у лівій руці тримає довгий хрест, навколо голови німб.

Обабіч фігури стовпчастий напис:

О А
А N
ГІ ΔΡ
Ο Є
С АС

На зворотній стороні напис у п'ять рядків грецькою:

+ ΚΕΡΟ
ΗΘΕΙΤΩСW
ΔΟΥΛWAN
ΔΡΕΑΤΟС
ΡΛΑΔΟ

Напис прикрашено надрядковою рисою згори та хрестиком з рисками обабіч. Лицева і зворотна сторони обрамлені обідками. Розміри печатки: загальний – 34x32 мм, штемпеля – 25 мм (Музей Шереметьєвих. МС-1107).

Врешті, на печатці одного з синів великого князя Ізяслава – Ярополка-Петра на лицевій стороні фігурує погрудне зображення тезоіменного св. Петра, права рука якого піднесена у благословляючому жесті, у лівій руці святий тримає хрест, навколо голови розташовано німб із крапок. Праворуч від фігури проглядається стовпчастий напис:

Π
Ε
ΤΡ
Ъ

На зворотній стороні викарбувано поясне зображення князя у корзно, застібнутому на правому плечі великою фібулою. Під корзно проглядається пластинчастий обладунок, в правиці князь тримає лабарум, в лівиці – державу з навершям у вигляді хреста оздобленого перлинами. На голові

князівська шапка, яку прикрашено перлинами (1000 years, 2013: 37–38). Праворуч від фігури стовпчастий напис:

А
Р
О
ПЪ
Л
ЪК

Лицева і зворотна сторони обрамлені крапковим обідком. Розміри печатки: загальний – 29x30 мм, штемпеля – 29 мм (Музей Шереметьєвих. МС-1121).

Розглядаючи князівські булли Ярослава Володимировича та його синів, можемо виділити спільну рису для сфрагістичних пам'яток цих князів – використання типу печатки з поєднанням «погрудного тезоіменного святого на лицевій стороні та грецького напису на зворотній. Певним винятком із цього ряду є печатка Ізяслава-Дмитра Ярославича, періоду його новгородського княжіння (1052–1054), де св. Дмитра зображено на повний зріст. Зворотна сторона виконана в архаїчній традиції кінця X – початку XI ст. із зображенням княжого знаку і грецьким довколовим написом (Алфьоров, 2015: 110–111).

В період першого тріумвірату синів Ярослава – Ізяслава, Святослава і Всеволода, лише останній залишає батьківський тип печатки «погрудний патрональний святий – грецький напис».

Ізяслав-Дмитро та Святослав-Микола, натомість, запроваджують для себе нові індивідуальні типи булл. Так, Ізяслав Ярославич уживав печатку з погрудним зображенням св. Дмитра на лицевій стороні та розетки на зворотній. Окрім цього типу він користується печаткою з поясным зображенням св. Дмитра на лицевій стороні та Божої Матері Оранти на зворотній.

Саме для печатки Ізяслава-Дмитра є характерним акцент на розетку, зображення якої присутнє також на щиті святого Георгія з печатки Ярослава Мудрого. Цей символ простежується і на інших печатках Ізяслава Ярославича. Наступний тип печатки, має зображення Божої Матері Оранти, яке розташовано на зворотній стороні замість розетки. Водночас, виразне зображення розетки знаходиться на щиті св. Дмитра (Однороженко, 2015: 182–189).

Святослав-Миколай Ярославич уживав печатки з поясным зображенням св. Миколая Мирлікійського на лицевій стороні. Закономірно, що й у св. Миколая на книзі розташовано стилізовану розетку, що перегукується з зображенням розеток на печатках його брата Ізяслава-Дмитра.

На князівських буллах Святослава Ярославича присутні наступні комбінації: св. Миколай – грецький напис; св. Миколай – повноростове зображення князя; св. Миколай – зображення Ісуса Христа на троні. Саме останній тип печатки є типологічно тотожним буллі Ізяслава-Дмитра, де на зворотній стороні зображено Божу Матір Оранту.

Цікавим і самобутнім є тип печатки Святослава Ярославича з поясным зображенням св. Миколая на лицевій стороні та зображенням князя-вершника, який вбиває змія, на зворотній. Характерно, що подібна іконографічна композиція притаманна зображенню св. Георгія, патронального святого батька Святослава – великого князя Ярослава Володимировича. Таким чином можемо припустити, що в даному випадку князя представлено в образі св. Георгія. Імовірним часом створення цієї печатки міг бути період київського правління князя, з огляду на те, що зображення на звороті явно апелює до імені патронального святого його батька Ярослава-Георгія. Оскільки Святослав-Миколай посів отчий стіл після усунення з Києва Ізяслава-Дмитра та вигнання останнього з країни, подібна візуальна апеляція була б цілком вмотивованою саме в часи опанування київського столу Святославом.

В контексті дослідження типології печаток Ярослава Володимировича та його найближчих нащадків необхідно розглянути іконографічні особливості печатки Ярополка, старшого сина Ізяслава Ярославича, який був спадкоємцем київського престолу.

Ярополк Ізяславич, в хрещенні Гавриїл, під час боротьби його батька Ізяслава за відібраний київський стіл, очікуючи підтримки папи римського Григорія VII, погодився перейти на латинський обряд, після чого його патрональним святим стає св. Петро. Ярополк складає васальну присягу престолу святого Петра, після чого Ярополк-Петро та його дружина Кунегунда-Ірина були короновані як король і королева Руси. Про що свідчить видана папою спеціальна булла від 17 квітня 1075 р. Повернувшись на Русь вони приховали цей акт, не ризикнувши його оприлюднити. Ярополк отримує Вишгородське князівство, а згодом Турів і Волинь (Войтович, 2006: 454).

Саме періоду використання Ярополком титулу короля русинів («Rex Ruthenogum») стосується його печатка, де на лицевій стороні зображено апостола Петра, а на зворотній поясне зображення князя Ярополка з усіма атрибутами королівської влади – списом та державою. Аналізуючи його буллу та спираючись на документальні свідчення,

можна стверджувати, що Ярополк-Петро Ізяславич був першим руським правителем, який уживав королівський титул.

Таким чином, на підставі розгляду княжих булл Ярослава-Георгія Володимировича, Ізяслава-Дмитра, Святослава-Миколая, Всеволода-Андрія Ярославичів та Ярополка-Петра Ізяславича можна дійти наступних висновків:

Упродовж XI ст. прослідковується наявність певної традиції використання Ярославом Володимировичем і його дітьми, печаток із зображенням погрудного тезоіменного святого на лицевій стороні та грецьким написом на зворотній. Ця традиція з часом змінюється. Ізяслав та Святослав починають використовувати індивідуальні типи печаток. На відміну від них Всеволод-Андрій незмінно користується батьківським типом булл.

На прикладі печаток великого князя Ярослава та його синів Ізяслава та Святослава спостерігається наявність спільних стилістичних особливостей, що простежуються в іконографії їхніх печаток. У першу чергу мова йде про зображення розетки, яка яскраво представлена на звороті печатки Ізяслава Ярославича. Окрім того, розетку можна побачити в орнаменталіці щитів св. Георгія з печатки Ярослава Володимировича, а також на кодексі св. Миколая на буллі Святослава Ярославича.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що зображення розетки виконувало роль

династичного знаку, який, крім того, що мав спадковий характер, на деяких княжих печатках зображувався також в полі щита, що в загальних рисах відповідає геральдичним критеріям, відповідно до яких гербом вважалось вписане в щит певне стилізоване зображення, що зберігало стабільність у кількох поколіннях роду та передавалося у спадок (Однороженко, 2023: 167–180).

Розглядаючи печатку Ярополка-Петра Ізяславича з погрудним зображенням апостола Петра на лицевій стороні та поясним зображенням Ярополка, з атрибутами влади – списом та державою, на зворотній, можна припустити, що Ярополк вводить цей новий тип печатки після його інтронізації як короля русинів.

Руські молівдовули є одними з найбільш інформативних пам'яток з історії середньовічної Руської землі, оскільки документальних джерел від того часу збереглося вкрай мало. Окрім того, руські печатки виступають як першорядні носії візуальної інформації, що стає особливо важливим з початком безмонетного періоду вітчизняної історії. У цей час в інших країнах інформативне навантаження бере на себе монета, як це бачимо на прикладі Візантії, у нашому ж випадку аналогічна інформація зберігається на княжих буллах, комплексне вивчення яких безсумнівно допоможе вирішити не одне складне питання руського (українського) Середньовіччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфьоров О. А. Инсигнии власти на давноруських печатках XI–XII ст. Сфрагистичний щорічник. Київ, 2012. Вип. III. С. 32–46.
2. Алфьоров О. А. Княжі знаки на печатках Київської Русі. *Сфрагистичний щорічник*. Київ, 2015. Вип. V. С. 102–134.
3. Алфьоров О. А. Невідома печатка князя Ярослава Мудрого. *Антиквар*. Київ, 2010. Вип. 11 (48). С. 30–32.
4. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 784 с.
5. Гавриленко В. О. Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. Київ, 1977. 210 с.
6. Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики. Київ – Львів, 2014. 328 с.
7. Музей Шереметьєвих. МС-13.
8. Музей Шереметьєвих. МС-541.
9. Музей Шереметьєвих. МС-543.
10. Музей Шереметьєвих. МС-1012.
11. Музей Шереметьєвих. МС-1019.
12. Музей Шереметьєвих. МС-1107.
13. Музей Шереметьєвих. МС-1114.
14. Музей Шереметьєвих. МС-1121.
15. Музей Шереметьєвих. МС-1191.
16. Однороженко О. А. Геральдика середньовічної Русі (України). Т. I: Генеза руської геральдики. X–XIII ст. Харків, 2023. 760 с.
17. Однороженко О. А. Зображення щитів на руських печатках XI–XIII ст. Сфрагистичний щорічник. Київ, 2015. Вип. V. С. 150–267.
18. 1000 years of Ukrainian seal. Kyiv, 2013. 504 p.
19. Soloviev A. Un sceau gréco-russe du XIe siècle. *Byzantion*. Bruxelles, 1970. T. XL. P. 425–440.

REFERENCES

1. Alforov O. (2012) Insyhonii vldy na davnoruskykh pechatkakh XI–XII st. [Insignia of power on Ruthenian seals XI–XII cent.] Sfraghystychnyi shchorichnyk, III. 32–46. [in Ukrainian]

2. Alforov O. (2015) Kniazhi znaky na pechatkakh Kyivskoi Rusi [Princely signs on the seals of Kyivan Rus] Sfrahistychnyi shchorichnyk, V. 102–134. [in Ukrainian]
3. Alforov O. (2010) Nevidoma pechatka kniazia Yaroslava Mudroho [Unknown seal of Prince Yaroslav the Wise] Antiquar, 11 (48). 30–32. [in Ukrainian]
4. Voitovych L. (2006) Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Princely age in Ruthenia: portraits of the elite]. 784 s. [in Ukrainian]
5. Havrylenko V. (1977) Ukrainska sfrahistyka: pytannia predmeta ta istoriohrafii [Ukrainian sphragistics: issues of the subject and historiography]. 210 s. [in Ukrainian]
6. Havrylenko V. (2014) Shliakh do sfrahistyky [The way to spragistics]. 328 s. [in Ukrainian]
7. Muzei Sheremetievkyh [The Sheremetyev Museum] . MC-13. [in Ukrainian]
8. Muzei Sheremetievkyh [The Sheremetyev Museum] . MC-541. [in Ukrainian]
9. Muzei Sheremetievkyh [The Sheremetyev Museum]. MC-543. [in Ukrainian]
10. Muzei Sheremetievkyh. [The Sheremetyev Museum] .MC-1012. [in Ukrainian]
11. Muzei Sheremetievkyh. [The Sheremetyev Museum] .MC-1019. [in Ukrainian]
12. Muzei Sheremetievkyh. [The Sheremetyev Museum] .MC-1107. [in Ukrainian]
13. Muzei Sheremetievkyh. [The Sheremetyev Museum] . MC-1114. [in Ukrainian]
14. Muzei Sheremetievkyh. [The Sheremetyev Museum] .MC-1121. [in Ukrainian]
15. Muzei Sheremetievkyh. [The Sheremetyev Museum] .MC-1191. [in Ukrainian]
16. Odnorozhenko O. (2023) Heraldyka serednovichnoi Rusy (Ukrainy). T. I: Geneza ruskoï heraldyky. X–XIII st. [Heraldry of medieval Rus (Ukraine). T. I: Genesis of Ruthenian heraldry. X–XIII cent.]. 760 s. [in Ukrainian]
17. Odnorozhenko O. (2015) Zobrazhennia shchytiv na ruskykh pechatkakh XI–XIII st. [Images of shields on Ruthenian seals of the XI–XIII cent.] Sfrahistychnyi shchorichnyk, V. 150–267. [in Ukrainian]
18. 1000 years of Ukrainian seal (2013). 504 p.
19. Soloviev A. (1970) Un sceau gréco-russe du XIe siècle. Byzantion, XL. 425–440.